

Прыслоўныя метафары ў мастацкай прозе

Прыслоўныя метафары адносна рэдка станавіліся аб'ектам даследавання лінгвістаў, таму цэласнага, дэталёвага аналізу значэння і функцыянавання прыслоўных метафар у творах мастацкай літаратуры пакуль што не зроблена. Адною з галоўных прычын такой «няўвагі» з'яўляецца, на наш погляд, спецыфіка катэгарыяльнага значэння прыслоўяў і іх марфалагічных асаблівасцяў. У свой час М.І.Грэч заўважыў, што «тое або іншае прыслоўе носіць на сабе «семантычны адбітак» той часціны мовы, ад якой яно ўтворана або з якой суадносна» [1, с. 9]. Магчыма, гэта і дало падставу К.Т.Чаркасавай сцвярджаць, што «метафоризация наречий — процесс, являющийся дальнейшим развитием процесса метафоризации других частей речи...» [2, с. 17]. Асабліва цесную сувязь прыслоўе захоўвае з прыметнікамі.

У працэсе метафарызацыі слоў любой часціны мовы вызначальнае месца належыць назоўніку. Паколькі прыслоўе суадносіцца з назоўнікам праз дзеяслоў або прыметнік, то мінімальным кантэкстам для метафарызацыі прыслоўяў з'яўляецца сказ. Прыслоўная метафара мае свае асаблівасці, адметнасці і выяўленчыя магчымасці. Як адзначае А.В.Швец, «изобразительные возможности наречий... очень велики, так как именно они определяют признак действия, уточняя и конкретизируя его...» [3, с. 143]. Без характарыстык, створаных прыслоўямі, цяжка ўявіць сабе мастацкі твор: прыслоўі ў тэксте набываюць разнастайнае функцыянальнае прызначэнне. Аналіз мастацкай прозы паказвае, што метафарызаваныя прыслоўі ўжываюцца для апісання наваколя і прадметаў побыту (57 %), стварэння партрэтаў, характарыстык герояў і персанажаў твораў (28 %), для перадачы пачуццяў і характарыстыкі абстрактных паняццяў (15 %).

Здольнасць набываць пераносна-вобразнае значэнне ўласціва пераважна якасным прыслоўям, што пацвярджае і праведзены аналіз прыслоўных метафар:

больш за 90% ад усёй колькасці прааналізаваных метафар складаюць якасныя прыслоўі адпрыметнікавага ўтварэння: *У нізкую цемнату скверыка за вакзалам з намоклых дрэў палахліва ацякала дажджавая вада* (В.Адамчык. Аржаны колас, 221).

Характар сэнсавых зрухаў у прыслоўях абумоўлены ў першую чаргу лексіка-граматычнымі катэгорыямі назоўніка, з якім спалучаецца паяснёны дзеяслоў. Калі дзеяслоў спалучаецца з канкрэтнымі неадушаўлёнымі назоўнікамі, што абазначаюць з’явы прыроды, прадметы побыту, жыллё чалавека, то пераносна-вобразнае значэнне набываюць прыслоўі, якія звычайна характарызуюць дзеянні ці стан чалавека: *далікатна, змардавана, непрыступна, хітра* і інш.: *За сцяной мацнеў і турзаў фортку аканіцы раз’юшаны вецер, і змардавана шумелі хвоі...* (В.Адамчык. І скажа той, хто народзіцца, 77). *Пад адным такім парамонам хітра схавался вялікі падасінавік* (Я.Брыль. Жменя сонечных промняў, 203).

Нярэдка метафарызацыя прыслоўя ў кантэксце выклікана семантыкай паяснёнага дзеяслова. Ужыванне дзеясловаў *глядзець* са значэннем ‘быць накіраваным у які-н. бок’ і *адазвацца* ‘прагучаць у адказ на які-н. гук, удар’ сёння не ўспрымаецца як пераноснае. Аднак метафарызаваныя прыслоўі *падазрона* і *гультаявата*, звернутыя да першасных, намінацыйных значэнняў дзеясловаў, надаюць кантэксту вобразную двухпланавасць: *Падазрона глядзелі на вуліцу глухія вокны маўклівых хат* (В.Адамчык. Год нулявы, 210). *У самлелым ад духаты поцемку жахала і нячутна трапяталася за акном палахлівая маланка, счакаўшы, гультаявата адзваўся далёкі пярун* (тамсама, 91).

Даследчык беларускага прыслоўя П.П.Шуба адзначае, што ад прыметнікаў, якія абазначаюць статычную прымету тыпу *клейкі, іржавы, тлусты, кудзелісты*, прыслоўі звычайна не ўтвараюцца [1, с. 80]. Іх ужыванне ў мастацкім тэксце — адметнасць індывідуальнага стылю аўтара; такія прыслоўі, як правіла, выкарыстоўваюцца з пераносным значэннем: *Машына*

памалу кранулася з месца і **пачала рэжава парываць** па няроўным... гасцінцы (В.Адамчык. Падарожжа на Буцафале, 352). ...і так неяк па-сталому весяліў душу разгоністы, косы бег ветру за акном, у полі, над якім туманна, **кудзеліста, жвава снаваліся разлапістыя хмаркі**... (М.Стральцоў. Свет Іванавіч, былы донжуан, 124). Не ўтвараюцца прыслоўі і ад прыметнікаў, якія абазначаюць колер. Аднак ўжыванне прыслоўя **малінава** дапамагае М.Стральцову стварыць незвычайны зрокавы вобраз: ...**малінава гарыць над лесам халоднае неба**... (М.Стральцоў. Свет Іванавіч, былы донжуан, 139).

Метафарызацыя прыслоўяў адбываецца на аснове сінестэзіі пачуццяў. Так, на аснове зрокавых і гукавых асацыяцый з пераносным значэннем у апавяданні Я.Сіпакова ўжываюцца прыслоўі **пругка і звонка**: *Снегу было многа, ён быў чысты і белы, ад яго пругка і звонка адбіваліся промні*... (Я.Сіпакоў. Жывы чалавек, 483). Прыслоўе **цёмны**, якое развівае метафару **маўчалі ядлаўцы**, набывае пераноснае значэнне, аб'ядноўвае колеравую і гукавую характарыстыку стану наваколля: *У хатах не было агню, цёмна маўчалі рэдкія ядлаўцы за вёскаю* (В.Адамчык. Аржаны колас, 222).

Значэнне параўнання і характарыстыкі прыметы аб'яднання ў прыслоўных словазлучэннях **па-купецку ганарыста, па-агароднаму зялёна і найўна**: *...на рагу вуліц, займаючы шырокі пляц, па-купецку ганарыста рассеўся прыгожа выштукаваны будынак*... (В.Адамчык. І скажа той, хто народзіцца, 193). *...там, як помнілася Самцу, была вёска, што называлася па-агароднаму зялёна і найўна, — Лапушанка* (В.Адамчык. Развітальная аповесць, 73).

Прааналізаваныя прыслоўі выконваюць у тэксце выяўленчую функцыю: яны характарызуюць стан наваколля, робяць малюнкi прыроды і побыту больш выразнымі, адметнымі.

Прыслоўныя метафары ў выяўленчай функцыі, калі яны паясняюць дзеясловы, якія спалучаюцца з канкрэтнымі неадушаўлёнымі назоўнікамі, што абазначаюць часткі цела чалавека, дэталі яго адзення, дапамагаюць

дэталізаваць партрэт, надаць яму індывідуальнасць, запамінальнасць *Храшчаваты тонкі нос злосна загінаўся да тонкае губы* (В.Адамчык. Чужая бацькаўшчына, 164). ... *твар* участковага прыгожа і *цнатліва паружавеў і зрабіўся непрыступна-абыякавы* (В.Адамчык. Падарожжа на Буцафале, 416). Асацыятыўны, незвычайны вобраз ствараецца пры выкарыстанні прыслоўя *журботна* ў спалучэнні з дзеясловам *пахнуць*. Метафара не проста ўносіць пэўную рысу ў партрэт гераіні, яна працуе на стварэнне агульнага вобразу: *Так пахлі Чэсіны духі — мякка і густа, і трохі журботна* (В.Адамчык. І скажа той, хто народзіцца, 285).

Прыслоўі, якія паясняюць дзеясловы, што спалучаюцца з адушаўлёнымі назоўнікамі, функцыянальна неадназначныя: яны выконваюць выяўленчую і характарыстычна-ацэначную функцыі. Выяўленчую функцыю выконваюць прыслоўі, калі спалучаюцца з назоўнікамі — назвамі жывёл. Метафарам гэтай групы ўласцівы антрапамарфізм: жывёлам надаюцца рысы і ўласцівасці чалавека, здольнасць адчуваць: ... *недзе на вуліцы за гушчаром бэзу хрыпавата і нядужа пяе малады певень — мусіць, ужо наш...* (В.Адамчык. Дзікі голуб, 53). *На маладых, сіваватых, абвешаных карычневымі маністамі насення ясенях нядужа і квола ў нейкай сваёй радасці пераклікаліся сініцы* (В.Адамчык. І скажа той, хто народзіцца, 139).

Калі паяснёны дзеяслоў спалучаецца з адушаўлёнымі назоўнікамі — найменнямі чалавека, то прыслоўныя метафары выконваюць ацэначна-характарыстычную функцыю: характарызуюць дзеянні, стан, пачуцці герояў. З аказіянальным значэннем ужываюцца прыслоўі *сыта, дробна* ў спалучэнні з дзеясловам *рагатаць*: *Нешта расказваючы, сыта рагаталі* (В.Адамчык. Голас крыві брата твайго, 257). ...*Імполь падышоў да купкі мужчын, дзе дробна рагатаў... маленькі зморічаны Язепат Змысла* (В.Адамчык. Год нулявы, 253).

Новую семантычную напоўненасць набывае прыслоўе *мякка*, якое ў кантэксце ўжываецца са значэннем ‘з асалодай, прыемна’: ... *і будзе мякка*

спацца аж да светлае, неспакойнае раніцы, покуль не разбудзіць стук малатка ў некага на надворку... (В.Адамчык. Пах летняй травы, 431).

У мастацкіх творах прыслоўі удакладняюць псіхічныя працэсы, уласцівыя чалавеку. Нярэдка характар семантычных зрухаў у паяснёным слове падказвае прыслоўе, ужытае ў прамым, намінатыўным значэнні: *Пад гэты нядужы і яшчэ не вельмі кусачы марозік лёгка ідзецца, а пад спорную хаду весела і молада думаецца* (В.Адамчык. І скажа той, хто народзіцца, 140). Прыслоўе *весела* (ад *вясёлы* ‘поўны радасці, жыццярадасны’) уплывае на прыслоўе *молада*, якое ў кантэксте набывае значэнне ‘радасна, прыемна’. У спалучэнні з прыслоўем *чыста* (*чысты* перан. ‘маральна бездакорны, шчыры і сумленны, без брудных, карыслівых думак і дзеянняў’) прыслоўе *молада* набывае іншыя семантычныя адценні: ‘які прыносіць асалоду, радасць’: *Яна [Алеся] ведала, што ніколі не будзе любіць Імполь так молада і чыста, як любіла раней* (В.Адамчык. Год нулявы, 155).

У мастацкіх творах рэдкасныя прыслоўі, якія паясняюць дзеясловы, што спалучаюцца з абстрактнымі назоўнікамі: *І спацішка надкрадваўся нейкі млявы, нядужы спакой, і глыбокай цёмнай вадой абдымала халодная абьякавасць* (В.Адамчык. І скажа той, хто народзіцца, 208). У гэтых выпадках на метафарызацыю прыслоўяў пераважна ўплывае дзеяслоў, ужыты з пераносным значэннем. Дзеяслоў *плысці* ў спалучэнні з назоўнікам *жыццё* ўжываецца з пераносным значэннем ‘праходзіць, мінаць’. Дзеяслоў *сачыцца* семантычна блізкі да *плысці* і пры ўжыванні з ім у адным кантэксте набывае індывідуальна-аўтарскае значэнне ‘паволі праходзіць’. У выніку ствараецца асацыятыўнае параўнанне жыцця і ракі, што выклікае метафарызацыю прыслоўяў *паволі, затоена-сцішна*: *Мяняўся, перайначваўся і раз’юшаным мурашнікам кінеў разварушаны свет, толькі паволі і затоена-сцішна, як абмялелая рэчка, плыло, сачылася жыццё Уласа Корсака* (В.Адамчык. І скажа той, хто народзіцца, 157).

Такім чынам, працэс метафарызацыі прыслоўяў залежыць ад метафарызацыі іншых часцін мовы, у першую чаргу – ад дзеясловаў і назоўнікаў. Прыслоўныя метафары ў творах мастацкай літаратуры пераважна развіваюць, удакладняюць дзеяслоўныя метафары.

Метафарызаваныя прыслоўі выкарыстоўваюцца ў мастацкіх тэкстах з разнастайным функцыянальна-стылявым прызначэннем, валодаюць вобразным і экспрэсіўным патэнцыялам.

Крыніцы

Цытаты падаюцца паводле выданняў: Адамчык В. Аржаны колас // Раяль з адламаным вечкам. Мінск, 1990; Адамчык В. Год нулявы. Мн., 1983; Адамчык В. Голас крыві брата твайго. Мн., 1991; Адамчык В. Дзікі голуб // Раяль з адламаным вечкам. Мн., 1965; Адамчык В. І скажа той, хто народзіцца. Мн., 1987; Адамчык В. Падарожжа на Буцафале // Выбраныя творы: У 3 т. Мн., 1995. Т.1; Адамчык В. Пах летняе травы // Выбраныя творы. Т. 1. Адамчык В. Развітальная аповесць. Мн., 1999; Адамчык В. Чужая бацькаўшчына // Выбраныя творы. Т.1; Брыль Я. Жменя сонечных промняў. Мн., 1965; Сіпакоў Я. Жывы чалавек // Сад людзей: У 2 т. Мн., 1985. Т. 2; Стральцоў М. Свет Іванавіч, былы донжуан // Перад зарой. Мн., 1994.

Літаратура

1. Шуба П.П. Прыслоўе ў беларускай мове: Марфалагічны нарыс. Мінск, 1962. 194 с.
2. Черкасова Е.Т. О метафорическом употреблении слов (по материалам произведений Л.Леонова и М.Шолохова) // Исследования по языку советских писателей: Сб. ст. М., 1959. С. 5-89.
3. Швец А.В. Переносное и образное употребление в системе наречий (На материале к словарю романа А.М.Горького «Мать») // Великий родоначальник социалистической литературы (Горьковский сборник). Киев. 1968. С. 142-152.